

BÁLINT PÉTER (1958) Debrecen

BÁLINT PÉTER

A barátság és véráldozat

(a megbánás és felelősségvállalás fenomenje a „Két egyforma testvér” történetekben)

„Nincsen senkiben nagyobb szeretet annál, mintha valaki életét adja az ő barátaiért.”
(Jn 15,13)

A SZÖVEGVÁLTOZATOK KIVÁLASZTÁSA

Jelen tanulmányban a számos elhíresült eseményből (József álomlátása, testvérei bosszúja, Putifárnéval történt kalandja, a fáraó álmának megfejtése és találkozása az övével), a „teljes” szövegegésszé formált bibliai József-történetből most elsődlegesen a „Két testvér” típusú mesenarratívákban élénk álló konfliktusra fókuszálok. Nevezetesen a várost vízelvonással rettegésben tartó (és szűzlányokra éhes) sárkánnyal leszámoló¹ és a szörny anyja által megölt testvért/barátot „feléleszteni” érkezett, egyetlenegy éjszakát a hitvessel nászágyban „együtt háló” Double²/képmás megölése utáni dilemmára: a lehetséges feltámasztás diskurzusára igyekszem koncentrálni. Ezen variánsok mellett olyan típusok narratíváira is ki kell terjesztenem a vizsgálódásom körét, amelyek – ahogy írja Nagy Ilona az „Alexander és Ludovicus, Amicus és Amelius” szócikkében – „Igen hasonlít[anak] a —> madarak nyelvét értő fiú, a (AaTh 517) meséjéhez, ezért gyakran össze is vonják a két típust”;³ illetve az Európa-szerte is igen népszerű „hú szolga” (AaTh 516) mesevariánsaira. Továbbá – és a hermeneutika aspektusából nem másodlagosan – kiemelt figyelmet szánok a mesenarratívákban a hősök erénygyakorlása során feltárható „erkölcsi tett szerkezetének”, a diskurzusokban megjelenő nyelvhasználatnak és a példázatos elbeszélés módjának elemzésére: ezek mintegy együttesen dokumentálják az eltérő lokális közösségekből származó mondók történet-elbeszélésének azonosságát és eltérő jellegét, valamint a mondói kognitív interpretáció tudatoságát vagy éppen a szóbeli átvétel során nyomon követhető kisebb-nagyobb torzulásokat.

Nos, a két vagy olykor több egymáshoz közeli/szomszédos mesetípus számunkra kitüntetett jelentőséggel bíró eseményeit összevont narratíva menetében, mondhatni, túl vagyunk az úgynevezett „féléltékenségi” jeleneten, amelyet a legszemléletesebben Ordódy József *A fiú, aki érti a madarak nyelvét* című meséjében⁴ követhetünk nyomon:

Mert, hogy *én ott voltam helyetted* legyőzni az árulkodó inast, te meg az én feleségemmel voltál addig, hát *te nem viselkedtél úgy a feleségemmel*, mint én viselkedtem volna. Nagyon szűkszavú voltál. [kiemelés – B. P.]

A mesemenet ezen részében a szcenikailag is megkomponált szereposztás – bármilyen bonyolult/eltérő is az egyes variánsokban az egymáshoz tökéletesen hasonlító hősök útja a hitvessel történő „együthálásig” – meglehetősen pontosan meghatározott. Adott az egyik fivér/hasonmás, akit a lakodalom másnapján a sárkány anyja bosszúból megöl (más variánsban aki az ellenséggel való leszámolás idejére eltávolodik otthonról); adott a másik fivér (hasonmás/képmás: „Né, az arcképe egész olyan, mint az enyim!”⁵), aki egy vagy esetleg egynéhány éjszaka helyettesíti a holtat/távollévt a hitvesi nászágyban; s adott a fiatal ara, aki az első együtt töltött élvezetes Vénusz-játékokkal töltött éjszaka után értetlenül, sőt kifejezetten sértődötten áll a tőle feloldhatatlan távolságot tartó (kettejük közé kardot helyező) „férj” szokatlannak mondható viselkedésével szemben.

A holtából feltámasztott vagy a párviadal során helyettesített férjben, az újratalálkozás során, meglepő módon nem a szívből jövő hálamondás fogalmazódik meg előszörre: noha ezt joggal várhatnánk el tőle. Érthetetlen gyanakvása, archaikus – indiai, óegyiptomi, mezopotámiai, sémi, görög s római – héroszoknál is tetten érhető hirtelen haragja felülírja a korábban megvalótlott, többször is megerősített testvéri szeretetet és kölcsönös megbecsülést. Arisztotelész e tekintetben releváns megállapítása több is mint tanulságos számunkra: „A barátainkra jobban haragszunk, mint az idegenekre, mert úgy véljük, hogy jobban kiérdemeljük jó szolgálataikat, mint az ellenkezőjét.”⁶ Ugyanis az előre eltervezett vagy a sors/végzet folytán bekövetkezett, nászágynban való „együthálás” felemlítése során a helyettesített testvér félreértelmezi az utólag elbeszélt jelenetet, s habozás nélkül, nem éppen a bölcs harcosokra jellemző módon, egyetlen kardcsapással megöli az őt helyettesítőt, anélkül persze, hogy tudomásunk lehetne róla, ugyan miként is kellett volna viselkednie.

Ahhoz, hogy a szoros szövegolvasás nyomán az egyes variánsokban felfejthető azonosságokra és nyilvánvaló eltérésekre rávilágíthassunk, a mesenarratíva párbeszédeiből és a narrátori fogásokból a meseszöveg egyéni logikájára, a mondó nyelvi megnyilatkozására, szimbólumhasználatára rámutathassunk, szükséges néhány konkrét szövegidézést számbavétele, már csak amiatt is, hogy a mondandónkat követni vágyó olvasó dolgát megkönnyítsük.

(1) Ordódy József *A fiú, aki érti a madarak nyelvét*⁷ című meséjében, amely a *Ponciánus história* narratológiai szempontból egyik legpontosabb és a mondás nyelvi szintjén legplasztikusabb változata, a következőt olvashatjuk:

Kiesett a könnyü mind a kettőnek a szemiből, egyiknek is, másiknak is, Alexandernek is, Ludokiusznak is, de Alexander feleséginek is. Akkor Alexander odafordult a felesége felé:

– Ezt az embert *meg lehet gyógyítani*, de csak a kislányunknak a *vérével*. Ha *beleegyez-nél*, hát meggyógyítanánk.

Azt mondja a felesége:

– Hát már *hogyne egyeznék bele*, mikor neki köszönhetjük minden *boldogságunkat*. Ő győzte le azt az árolkodó inast és így kerültünk egybe.

Fölvezették Ludokiuszt a palotába, és megparancsolták a személyzetnek, hogy melegítsenek jó langyos vizet. Csináltak belőle fürdőt, és a két gyereknek *az ujját megvágta* Alexander, és abból *vért csepegtetett a fürdőbe*. Ugyan lányok voltak ezek mind a ketten, nem gyerekek. Akkor Ludokiusznak le köllött vetkőzni és *meg köllött fürdeni*. [kiemelés – B. P.]

(2) Cifra János koronkai protestáns cigány mesemondó *József és Károly*⁸ című meséje mind szokatlanul bő terjedelménél, mind dialógusainak nyelvezeténél fogva („Cifra János monológjai szigorúan erkölcsi indítékúak”⁹) talán a legszebb változata/ötvözete a tárgyalt mesetípusnak.

– *Láttam* egy álmot. Ha elmennél a füstös rezidenciához, ott megtudnád, hogy Józsefet fel lehet támasztani. Aki *megmentett* engem. Aki értem meghótt.

– Hát én nem menyek – ezt felelte a király.

– Ha nem mész, adom bé a válást, azonnal válunk el egymástól. Mert többé nem leszek a feleséged. [...]

[A szürke szakállas ember elmondja, hogyan támaszthatja fel a kőbálvánnyá vált Józsefet.]

– Van egy hétéves gyermekük. *Több gyermekük nincs*. Kiviszik oda, az apa s az anya, a kőbálványhoz. Akkor megfogja az apa az egyik lábát, az anya a másik lábát s emelnék fel, amíg elérkezik a gyermek a József feje tetejére. A két szülő megfogja a lábait és úgy húzza, ameddig a gyermek *kihasadna*. És a gyermeknek a vére Józsefnek a fejire ömlene. Akkor József a kőbálványtól megmenekülne. [...] Kikerkeznek a kőbálványhoz. Fogja az ember alul a fiát, felül az asszony, s emelik a gyermeket. Egyiknek az egyik lába a kezibe, a másiknak a másik lába. És úgy emelik. A gyermek kacag, gondolja, hogy játszódnak vele. Mikor fel-emelték a gyermeket Józsefnek a feje tetejéig, hogy a két láb elérte, akkor húzni kezdik. Mikor kezdik húzni, ahogy húzták lefelé, a kicsi Józsefnek az ujjá hozzáért ahhoz az éles kősziklához, s a *kicsi ujjából kezdett csepegni a vér*. Három csepp a kicsi ujjából odacseppent

József fejire. Mikor már húzták volna szét a gyermeket, Józsefről lement a kőbálvány, s az apai, anyai kézből kifogta a gyermeket.

– Lelkem, kicsi öcsém! Három csepp véredet öntötted reám, s lement rólam a bálvány. Köszönöm szépen. Mikor megházasodom, te leszel a vőfély. [kiemelés – B. P.]

(3) Pápai Istvánné karcsai mesemondó *A hűséges szolga*¹⁰ című meséje némely motívumban eltér a többitől, miként a közösségben általa és mások által elmondott variánsoktól is:

Eccer a kiráji – mer nem tudott aludni –, hát állandóan könnyezte Jánost. Akkor is leszállt az ágyrúl. Hát ahogy könnyezte Jánost, hát Jánosnak a feje tetjire esett egy könnycsepp. Hát akkor Uramisten, mi történt? Vér indult Jánosba. Aval oszt megszólalt:

– Tudd meg – aszongya – kiráj, hogy itten csak egy módon segíthetel rajtam. De *neked nem mondhatom el* [helyette a rossz gebe csikója a tudás forrása].

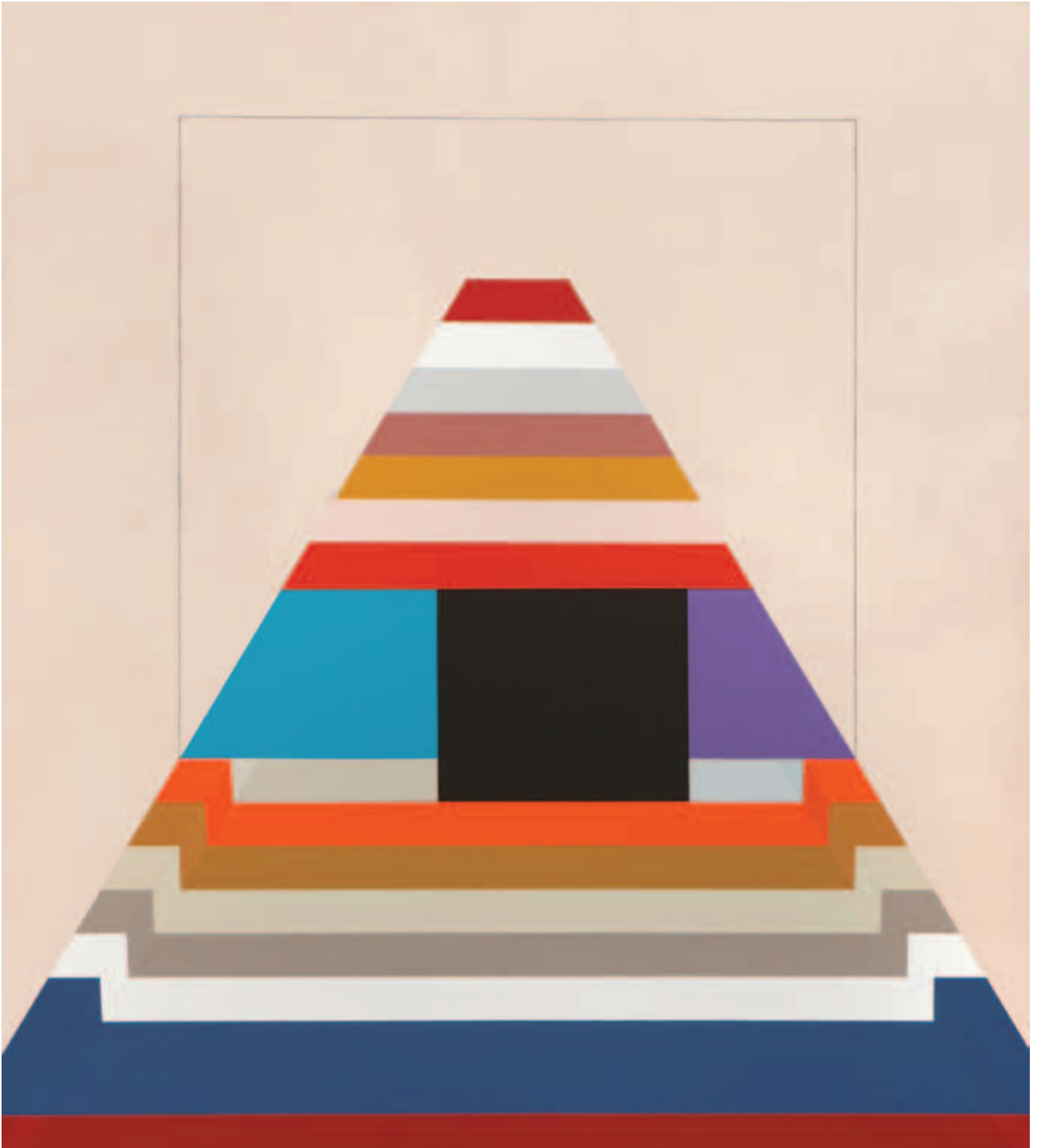
– Tudd meg kirájom, hogy te nem tudod Jánost másképpen megváltani csak úgy, ha *te elvágod a nyakodat. Oszt a nyakadból ömlik ki a vér*, egy tálba fojlik, oszt aval a *vérrel tetőtűltalpig Jánost megmosod*. Akkor tér Jánosba élet. Akkor változik vissza. [kiemelés – B. P.]

AZ ERÉNYGYAKORLÁS ESZKÖZEINEK FELFEJTÉSE

Az élőszavas mesemondásnak és a történetelbeszélés szerkesztésének évszázadok óta megvan a maga íratlan szabálya, miképpen a közösségi és egyéni erénygyakorlásnak is, amelyet általános érvénnyel a keresztény etika, szűkebben a lokális közösség erkölcsi normarendjéhez tartozás nagymértékben befolyásol, s meglehetősen pontosan feltárható és leírható a konkrét variánsainkban az erénygyakorlás módja is. Ez utóbbi vizsgálatában jelentős mértékben segíthet bennünket az ókori görög filozófia jeles kutatója, Steiger Kornél, aki az arisztotelészi *Nikomakhoszi etikában*, az erény aktualizálása kapcsán tárja elénk az *erkölcsi tett szerkezetét*:¹¹ (1) Az erényes emberben *kívánság* ébred aziránt, hogy az adott helyzetben helyesen viselkedjék, és aktualizálja erényét. (2) *Megfontolás* tárgyává teszi, hogy melyek azok az eszköz jellegű tevékenységek, amelyek sorozatát végre kell hajtania ahhoz, hogy elérje célját. (3) *Észleli*, hogy a tevékenységek láncában melyik az a tett, amelyet végrehajtania hatalmában áll, ahol tehát megkezdheti a célhoz vezető tevékenységsorozatot. (4) *Elhatározza* e tett végrehajtását. (5) *Végrehajtja* a tettet, majd lépésenként az egész tevékenységsorozatot.

Az erkölcsi tett szerkezetének felvázolása a faggatás tárgyává tett mesenarratívák értelmezőjének is gondolkodnivalót ad, mivel azt látjuk az alábbiakban, hogy a Kárpát-medencében évszázadok óta együtt élő különböző etnikumok variánsaiban az, ami elsősorban figyelmet érdemel, a halott/bálvánnyá változott testvér/barát – akiről azt mondja Cicero: „az igazi barát olyan, mint ha második énünk volna”¹² – lehetséges feltámasztásának és a bemutatott „véráldozatnak” a kísértetiesen hasonló elbeszélése. Továbbá a mesenarratívákat górcső alá véve azt látjuk, hogy szinte valamennyiben megtalálhatók – ha együtt és egyszerre nem is mindig és mindegyik – az alábbi kulcsfontosságú szerkezeti elemek: (1) angyal/hírnök üzen valakinek az álmában; (2) annak tudakolása (*kívánsága*): meg lehet-e gyógyítani a halottat, aki valakiért halt meg?; (3) tanács: a holtat/beteget vérrel lehet feltámasztani/meggyógyítani; (4) a szülők megtanácskozzák (*megfontolják*) a lehetőséget, és beleegyeznek az áldozathozatalba; (5) (*észlelik*) a gyereket levágni, ujját megvágni, torkát elvágni, szétszaggatni kell a sikeres „áldozat” érdekében; (6) a feltámasztásra várónak meg kell fürdeni rituális körülmények között; (7) (*elhatározzák*) mivel a gyerek Jóisten ajándéka, és lehetséges pótolni, hogy nem haboznak kötelességüket teljesíteni; (8) gyerek életre keltése (mint *végrehajtás*) a feltámasztott vérével történik; (9) hálaadás/köszönet az áldozatért.

(1) A mesenarratívákban gyakori jelenség az álomküldés, álomlátás (s persze az álomfejtés) mint a nem-éber állapotban kívülről érkező tanács/tudás megnyilvánulása, amely a hős(ök) sorsát anticipálja. Az álmot szokás szerint hírvivők, küldöttek, próféták,¹³ jósök, tudós lények vagy épp boszorkányok közvetítik a hős(ök) számára, szavuknak vagy beszédüknek *autoritása*¹⁴ van („A Másik, a jelentő a beszédben azáltal nyilvánul meg, hogy a világról és nem magáról beszél, kijelenti a világot, *tematizálja*”), ezért hallgat a hívásra/fölszólításra az üzenet címzettje, ahogy Alasdair MacIntyre

KONOK TAMÁS, *Pyramide Coloré*, 2009/12 (MAG)

állítja: „az az ember, aki azt teszi, amit tennie kell, rögzített módon halad a sorsa és a halála felé”.¹⁵ A mesenarratívákban – miként a mítoszokban és vallásos történetekben is – szoros/lényegi kapcsolat mutatkozik az álom (jóslat) és az álomfejtés között; Órigenész írja az egyik kommentárjában: „És azt mondja róla [Mózesről] az Úr, hogy »ha valaki próféta köztetek, látomásban szólok hozzá, vagy álmában.«”¹⁶ A jóslás/prófétálás – és az álomfejtés – természete szerint sokféle lehet: (a) legfontosabb az Úrtól jövő igazbeszéd, (b) hamis jóvendülés,¹⁷ (c) illetve vakmerő, amilyenről Hahn István beszél: „Josephus jóslata több mint vakmerő volt [...] az ilyen jóslat annál hatásosabb, mennél elképesztőbb – és Josephusnak nem volt vesztenivalója.”¹⁸

A folklorista Nagy Olga a terepmunkák egyik alkalmával kifaggatta Cifra Jánost az álomlátásról, s a mondó számunkra fontos információt közöl: „Ez Istentől elrendelt tudomány volt. Ha valamit meg akart látni, Nyeznám [és persze más hozzá hasonló] akkor csak lefeküdt, s megálmodta.”¹⁹ Megálmodni valamit, egy közeli vagy távolabbi jövőben bekövetkező eseményt, e tekintetben nem kitalálást, nem vizionálást, nem vágyprojekciót jelent, hanem az álmodás közbeni úrszólongatásra érkező, közvetítő által hírül adott egyértelmű vagy rejtélyes üzenet fogadását és megértését, amely a nem remélt vagy kívánt valósággá válásának elengedhetetlen feltétele. A fenti mesevariánsokban többnyire és hangsúlyosan egy angyal vagy ahhoz hasonlító lény („A *Genesis* krónikása hol Istennek, hol egy angyalnak nevezi azt, aki Ábrahámhoz szólt”²⁰) adja a szülőpár – olykor csak a királyné vagy a madarakon keresztül az inas/szolga – tudtára azt a rituális-szagrális módot, ahogyan feltámaszthatják a halott vagy (kő)bálvánnyá változott Double-áldozatot.²¹ Hahn István *Az ótestamentumi monoteizmus születése* tanulmányában a monoteizmus felbomlásának okai között emlegeti, hogy: „A néphit – amely számára az »elvont« Jahve vajmi keveset jelentett – angyalokkal és démonokkal népesítette be a Jahve teremtette világ közötti szférát, a teológia pedig kialakította a »közbülső lények« fogalmát.”²² Majd kétezer évvel későbbi felfogást Tánczos Vilmos részletezi egy helyütt: „Az angyalok legtöbbször úgy jelennek meg, mint Isten megbízottjai az emberek felé. Üzeneteket visznek, meghatározott feladatokat teljesítenek, tehát Isten kezdeményezésére áthidalják az Isten és az emberek közötti hatalmas űrt.”²³ Az isteni küldöttek valakinek visznek hírt – a részeshatározói eset lényeges az esetünkben, ugyanis a mesenarratívákban sosem egy jelentéktelen póri személyről van szó, hanem olyan kiválasztott, kegyelemben részesült, megszólítani kívánt egyénről, akinek az Úr és/vagy angyala színről színre, a mesenarratívákban: álmában jelenik meg, hogy célzatosan és predikatív módon szóljon hozzá, örömhírt közöljön vele. Tudjuk jól, hogy a *Bírák* könyvében Gedeonnak jelenik meg az Úr angyala, és isteni üzenetet hoz számára, ám a megrettent Gedeon így kiált föl: „Jaj nékem, Uram, Istenem! mert az Úrnak angyalát láttam színről színre! És monda néki az Úr: Békesség néked! ne félj, nem halsz meg!” (Bir 6,22-23).²⁴ A megnyugtatásra szánt biztatás egyszerre érvényes mindkét fivérre/barátra, egy olyan megelőlegzett ígéret, amelynek teljesülése az erénygyakorlás sikeres végrehajtásától függ.

(2) A narratíva e jelenetében a meghalt, (kő)bálvánnyá változott, leprássá²⁵ és bélpoklossá lett (iker/Double) testvérért aggódó házaspárban felmerül az a mítoszokban és bibliai történetekben visszatérő kardinális kérdés: meg lehet-e „gyógyítani”, vagyis fel lehet-e „támasztani” az érettük életét áldozót? (E kérdésre példát találunk Mk 1,40-42-ben.) A kérdés jogosultságát egy előzetes tényállás alapozza meg, hogy ti. a két fivér *barátok*. S noha mi, akik az ókori görög–római mítoszokon és eposzokon nyugvó kultúrán nevelkedtünk, hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a barátság ideálja és a vele járó erények elsőként is belőlük fakadnak, holott a „Visnu hetedik megtestesülése”, azon belül is *A dicső Ráma történetében* gyönyörű vallomást olvashatunk Laksmanától, amikor féltestvérét, Rámát, az anyai ármány révén száműzetésbe küldi a király: „– Nem hagyhatsz el, bátyám, nem tilthatod meg, hogy kövessék! Te vagy az én mintaképem, számomra te vagy az igazi férfi, a hős, a fejedelmi tökély! Szeretlek férfiúi hűséggel, odaadással, szívem minden erejével; nemcsak fivéred, hanem barátod is vagyok, és minő kapocs lehet hatalmasabb férfi és férfi közt, mint az igazi barátság?”²⁶

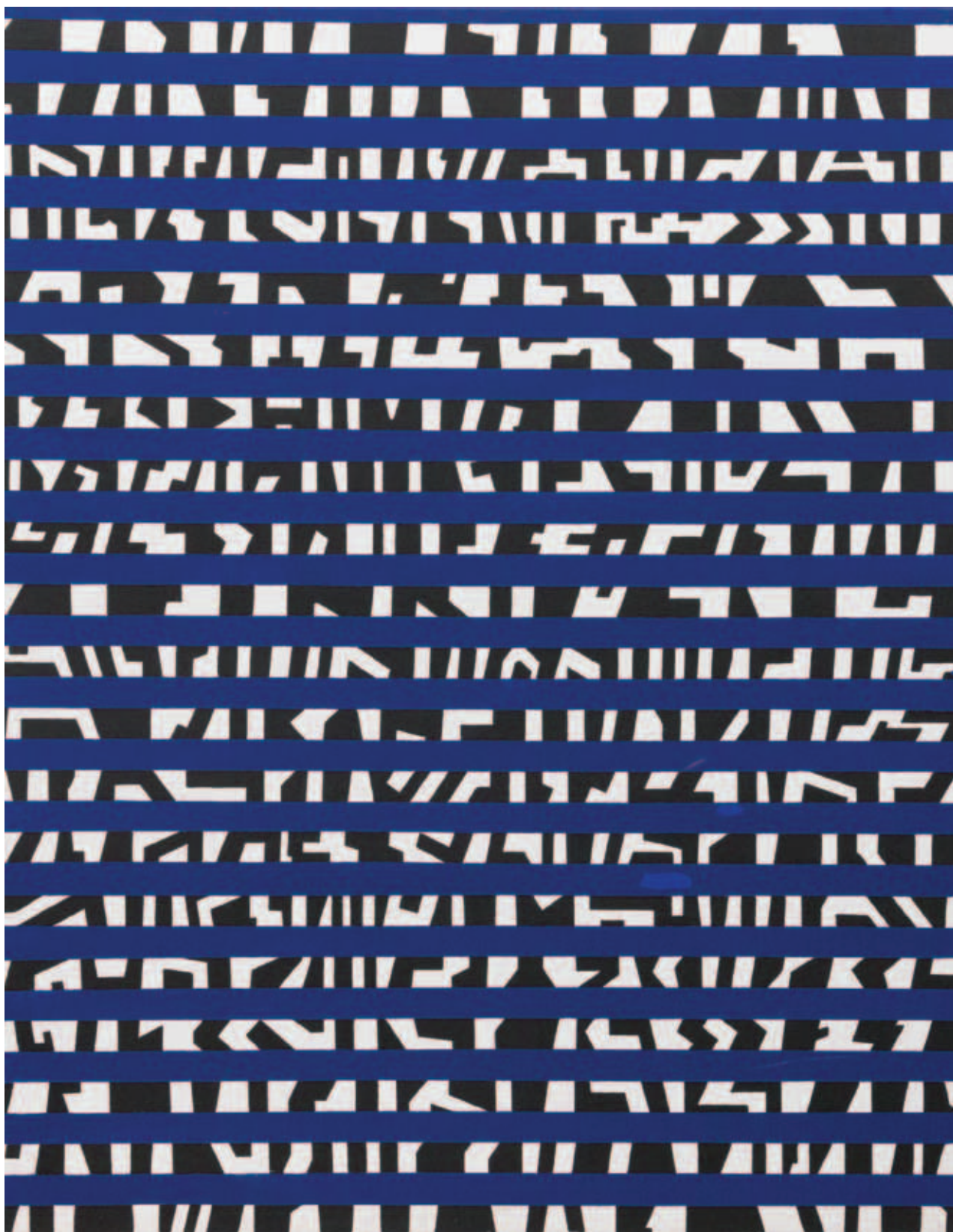
A barátság értelmezése a görög filozófus, Arisztotelész interpretációjában így hangzik: „A barát ugyanis szerető és szeretett egy személyben. Barátoknak azok tartják magukat, akik megítélésük szerint így viszonyulnak egymáshoz.”²⁷ Steiger Kornél pedig éppen Arisztotelész barátságfogalmának interpretációjában összegzi: „szeretetteljes individuális interakciók összességeként közösséget hoz létre”,²⁸ amit Cicerónál is megtalálunk: „Az a barátság a legkellemesebb, amelyet az erkölcsi elvek hasonlósága kapcsol egybe.”²⁹ A barátsághoz tartozó két lényeges erkölcsi erény:

a bátorságot és a hűséget MacIntyre etikai-szokásjogi alapon határozza meg: „Az, hogy valaki bátor, azt jelenti, hogy meg lehet bízni benne. Ennélfogva a bátorság a barátság fontos összetevője. [...] A barátom bátorsága biztosíték arra, hogy képes az én és háznépem segítségére sietni; a barátom hűsége biztosíték ebbéli hajlandóságára.”³⁰ A meseszövegünk elemzése szempontjából fontos a gondolatsor folytatása; Visky S. Béla protestáns teológus Vladimir Jankélévitch *bátorság* fogalmát mint „iniciációs erényt” vizsgálja, „amelyre az összes többi erénynek szüksége van ahhoz, hogy valóságos alakot öltjön: kezdetben volt a bátorság. »Azt kell mondani, hogy a bátorság a kezdet avató erénye, ugyanúgy, ahogy a hűség a folytatásé vagy az áldozat a befejezésé.«”³¹

A királyi házaspárért áldozatot vállaló fivér/barát/inas mindkét erényből: a bátorságból és hűségből remek példát mutatott, ezért – sem a mondó, sem a hallgató részéről – nem lehet nem feltenni vagy elodázni a meggyógyítás, feltámasztás lehetséges voltának kérdését, ez ugyanis a mese szellemiségével volna ellentétes, mi több, a keresztényi kölcsönös felelősségvállalás elvét is alapjaiban sértené. Nem is az elvárható kölcsönösségen van itt a fő hangsúly, hanem a gyógyítás/feltámasztás *hogyanján* és annak elbeszélésén. Amint azt A „*csodás gyógyítás*” *mintái a népmesében* tanulmányomban részletesen bemutattam, a paraszti mesemondók narratívájában a „gyógyítás/feltámasztás” sikeréhez mindig valamilyen csodatételre, egy isteni/rendkívüli képességgel megáldott ember közreműködésére vagy egy varázserővel bíró tárgy megszerzésére és alkalmazására van szükség. A fent idézett narratívák tükrében a kérdésre mindig egy álombeli lény (katolikus mondóknál: angyal, hófehér ruhába öltözött asszony; a protestáns Cifránál: szakállas ember; másutt az állatszimbolikához tartozó madarak csoportja) adja meg a megfontolandó és szó szerint követendő választ. A gyógyítás feltétele nem más, mint hogy annak gyógyulásáért, aki életét adta a másik és/vagy a felesége életéért, cserébe azt kell feláldozniuk, amit a legjobban szeretnek: a *gyermeküket* (olykor a királynak *önnön* életét), hogy a felebaráti/testvéri szeretetüket bizonyítsák. Nem csekély áldozat!

Mivel a gyermeki élet Isten szeretetének ajándéka, az egyik áldozat a másik adományért hozatik meg, s ha az áldozat, akár csak a felmutatás szintjén (vő. Izsák feláldozása), akár valóságosan is megtörténik, a narratívákban Isten újból kinyilvánítja szeretetét, és a gyermeket is visszaadja a szülőknek (olykor egy másik gyermek képében). A *Bibliában* számos helyen megtaláljuk a „valakiért adni” („donner [sa vie] pour”³²) kifejezést: „Ez az én testem, mely értetek adatik” (Lk 22,19). S ha a mesenarratívák explicit módon nem is nyilvánítják ki, a hírhozó küldött szavai mögül mégis fölsejlik Jézus Atyjához szóló fohászkodása: „És én ő érettök *oda* szentelem magamat, hogy ők is megszenteltek legyenek az igazságban” (Jn 17,19). A gyermeküket habozás nélkül feláldozók – nem véletlen a két egyforma testvér/barát cím – és az áldozat egyek a testvérszeretben, a feltámasztás perspektívájából pedig az, hogy az áldozat visszanyeri az életet, az igazságosságban is eggyé teszi őket. Ez a cserében odaadás lényege: a kölcsönös felelősségvállaláson nyugvó szeretetben és az *igazságosságban részesülés*, emiatt is nyeri vissza az életét – az áldozat mellett – a gyermek is.

(3) Roland Faley a *Léviták könyvéhez* írott kommentárjában teszi föl a nyugtalanító és számos vitára okot adó kérdést: „Van-e a vérnek kiengesztelő értéke, mint a bűnért, illetve vétekért bemutatott áldozatoknál? Ha igen, hogyan lehet ezt összeegyeztetni a felajánló ártatlan állapotával?”³³ A *Léviták könyvében* több helyütt (17,11; 18,21; 20,2.) is szó esik a vér általi engesztelő áldozatról, amelyről az *Ószövetség* antropológiáját vizsgáló H. W. Wolff a következő megállapítást vonja le: „A vér animisztikus erejébe vetett hit – hogy a meggyilkolt vérének kifolyásával kilép belőle az élete és ez vérbosszúért kiált – az *Ószövetségben* úgy jelenik meg, hogy ez a kiáltás JHVH-nál talál meghallgatásra. A vérért való számadás az életért, és a tartozást ki kell egyenlíteni (1Móz 42,22).”³⁴ A két idézetben: az *engesztelés szertartása* és a *tartozás kiegyenlítése* a lényeges – mondhatni, feltétlenül – értelmezést kívánó tényező (nem is beszélve a felajánló, még pontosabban a *felajánlott* gyermek ártatlan állapotáról). MacIntyre a hősi társadalmakban az élet értékmércéjéről mondja: „Ha valaki megöli a barátomat vagy a testvéremet, akkor tartozom neki gyilkosa halálával, s amikor megfizettem tartozásomat, akkor a gyilkos barátja vagy testvére tartozik neki az én halálommal.”³⁵ Amikor a mesenarratívában a megmentettek – szó szerint – szembesülnek az értük hozott áldozat látható következményével: valósággal elszörnyednek. Ebben a néma aktusban, mint a lelkiismeret *hallgatás* módusában beszélés,³⁶ egyaránt benne foglaltatik a jajkiáltás és a segítségért való fohászkodás, a hívás és feleletkényszer, a ki nem mondott címzett mindig az Úristen, aki – ha meghallgatja az akár kimondott, akár csak gondolatban megfogant fohászt – utat mutat az engesztelés

KONOK TAMÁS, Kék sorvezető (Blue ink lines), 2012/40 (MAG)

KONOK TAMÁS, Sorvezető (Ink lines), 2012/42 (MAG)

szertartásának és a tartozás kiegyenlítésének pontosan végrehajtandó mikéntjére. A tartozás rendezésének egyik legfontosabb megnyilvánulása a *hála* („A hála az egyetlen áldozat, amelyet az ember Istennek adhat [vö. Zsolt 40,4-9; 51,18k; 69, 31k]”³⁷), amelynek kinyilvánítását és létrejöttét az alkalomhoz és lelkiállapothoz köti Arisztotelész: „[...] az egyik félről ki kell mutatni, hogy ilyenfajta szükségben és bajban van vagy volt, a másik félről pedig, hogy ebben az ínségben ilyenfajta szolgálatot tett vagy tesz”.³⁸ Arisztotelész megfelelően érzékelteti a hála aktusában mindkét fél aktív részvételét, ha bármelyikük passzivitást mutatna, a jóvátétel eredménytelen maradna; az egyik esetben azt feltételezhetnénk, hogy a szükségben szenvedő nem fogadja el a számára meghozni kívánt és rituális tetteben kinyilvánított áldozati aktust; a másik esetben pedig joggal gyanakodhatnánk, hogy az ínséges helyzetben lévő megsegítésének a szándéka még csak a gondolat szintjén sem merült föl, vagy csak halaszthatóan. Wolff azt is írja, hogy: „A 3Mózes 4,5-32-ben, a 16,14-19-ben és a 17,11-ben található rendelkezések mondják ki, hogy az oltárra hintett vér a bűnösök számára jóvátétellel válik.”³⁹ Bár Josephus ősei törvényeire hagyatkozva határozottan fogalmaz: „ő [Isten] nem szomjazik embervérre, és Izsák halálát sem kívánta, hogy őt ilyen kegyetlenül visszavegye atyjától, akinek ő maga ajándékozta, hanem csak próbára akarta vetni Ábrahámot”;⁴⁰ és „Mikeás (6,6-8) határozottan kijelenti, hogy Isten nemcsak az emberi, hanem az állati áldozatokat is rosszallja, mivel ezeknél sokkalta kedvesebb neki az igazságosság, az irgalmasság és az alázatos szív”.⁴¹ Ellenben az áldozati kultusról – a keresztyének aspektusából – Theissen szavai relevánsak számunkra: „Ez a vérhez kötődő rítus azt fejezte ki, hogy az életet szimbolikus formában visszaadják az Istennek: a vér ugyanis az élet hordozója.”⁴² A vizsgált mesenarratíváknak – amelyekben egyik alapvető motívum a „rituális gyermekgyilkosság” – nem sok közül van az évezredes (olykor a zsidókhoz,⁴³ máskor a keresztyénekhez⁴⁴ kötött) „vérvádakhoz”, a kannibalizmus bármiféle „pogány” szertartásához, a vallási felekezetek közötti villongásból és erőfitogtatásból fakadó rémtörténet-elbeszélésekhez,⁴⁵ a bűnbakállítás erőszakragályához, annál jelentősebb szerepet játszik a motívum a „Krisztus vére” által történő feltámasztás (életre keltés) értelem-összefüggés megteremtésében. A mesemondók egy része a sírás/siratás közben hullatott *könnycseppel* történő felélesztésről beszél, amíg a feláldozandó gyermek meg nem születik, vagy amíg a király elszánja magát az önfeláldozásra.

Azokban a variánsokban, amelyekben a fivér (kő)bálvánnyá válik, olyan archaikus létszimbólumról van szó, amelyről Jean-Pierre Vernant értekezik a *colossos*⁴⁶ kapcsán: „a kő hidegsége szintén a halállal való kapcsolatot jelenti”;⁴⁷ „rendeltetése, hogy látható formában kifejezésre juttassa a halál hatalmát”;⁴⁸ „a földre süllyedt, a föld mélyébe belegyökerezett képmás dermedten marad csendben”;⁴⁹ vagy miként Kerényi metaforikusan írja: „az élettől kimerült emberek képmásai”.⁵⁰ Mindezt Gilgames eposzának *Tizedik tábláján* Ut-napistim e szavakkal adja tudtunkra: „Ember-e még, mondd, a halott is? Ugye, hogy nem? Ő már nem ember! / Alvóhoz hasonlít, de mégsem! Aki meghalt, nem álmodik már! / Szoborhoz hasonlít, de mégsem! Holt kő az, de nem is volt élő! / A halál mindenhez hasonlít, de nem azonos semmivel sem!”⁵¹

A halott képmás az ártatlanul élő és ilyenén mód feláldozott gyermek(ek) vérével történő meglocsolása mintegy inverz formája a vér kifolyásának; a mozdulatlanságban megdermedt lény a fejére/testére csöppenő vértől egyszeriben „új léttel” telítődik, beavatódik a szentségbe, és visszatérően az élők világába, egy radikálisan megújult másik létmódba lép át. A narratívákban visszaigazolhatóan látjuk Theissen kijelentését: „A pogány világ szemléletétől különbözően a másokért vállalt halál üdvös halálként jelenik meg, amennyiben az élet ígéretének fénye veszi körül.”⁵² A karcsai mesemondónő kijelentése: „te nem tudod Jánost másképpen megváltani csak úgy, ha te elvágod a nyakodat”, olyan szimbolikus értelmet nyer, mint amiről Órigenész beszél a *nyak* kapcsán: „az önmegtagadást és engedelmességet jelenti, azért, mert mintegy magára veszi Krisztus igáját (vö. Mt 11,29)”.⁵³

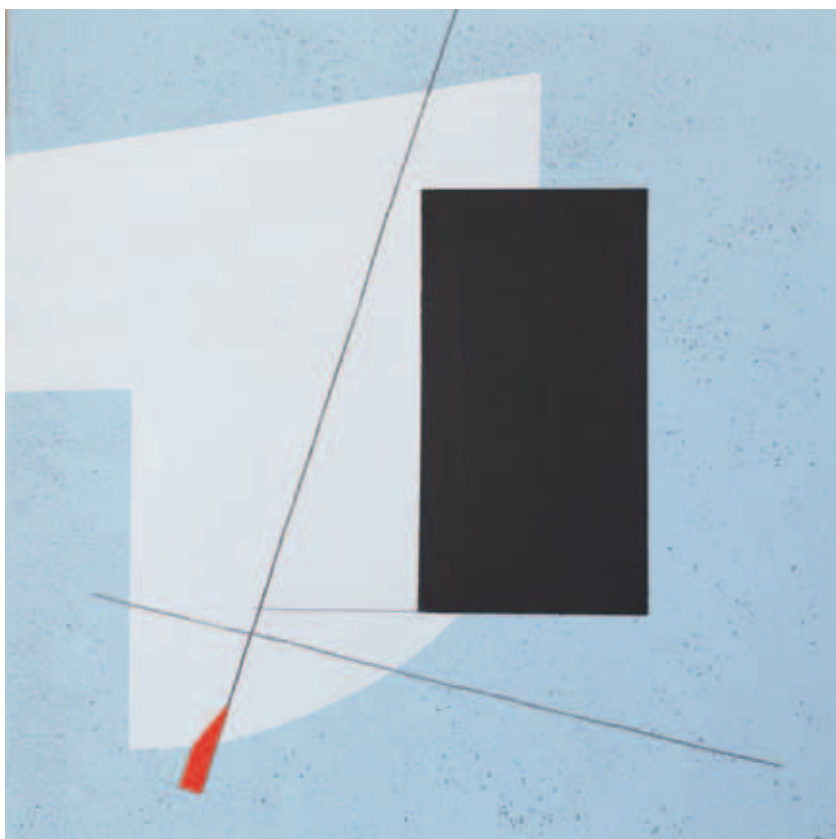
Csak hogy e ponton felmerül a mesenarratívák faggatójában a kérdés: volt-e valamiféle valóságos és számonkérhető bűne a helyettesítőnek (hogy a rá hintett vér jóvátétellel váljon), illetve volt-e bűne a helyettesített testvérnek és feleségének, hogy a jóvátétel az ő esetükben nyilvánuljon meg? Leszögezhetjük, egyáltalán nem róhatjuk föl bűnként a helyettesítőnek/megmentőnek, hogy (1) ő maga is szereti a királylányt (számos ókori epikus hagyományban megtalálható ez a motívum: a fivér diszkrétan szereti testvére választottját⁵⁴), hiszen szövegszerűen bizonyítható, hogy lemond róla a testvére/barátja javára: mondhatnánk azt is, hogy – küldetése okán – többszörös áldozat hoz; (2) a királynő megtévesztésére irányuló kísérlete (hogy a csatában bajvívás idejére házába hívja a hasonmását) csalásnak minősülne, ahogy azt fiatal arája értelmezi, amely kiváltja a haragját,

s bosszúból – egy szeretővel való összebútorozás után – megmérgezi őt, e gonosz tettel bizonyítja hűtlen egzisztenciakarakterét is. Ellenben a helyettesített testvér esetében (1) a hirtelen haragból elkövetett gyilkos tett súlyosan nyom a latban; (2) egynémely variáns szerint vonakodik teljesíteni az adósságból származó és rá háruló felelősségvállalást és az azzal járó áldozatot („– Hát egy idegenyér a két gyermekedet epusztítanád? Az nem lehet”⁵⁵) csak a hitves többszöri unszolására hajlandó az elengedhetetlen tartozás kiegyenlítésére, a habozás – mondhatnánk – nem éppen a jellemzilárdság megnyilvánulása, kiváltképpen nem, ha figyelembe vesszük Montaigne szavait: „Mármost az erény legfőbb jótéteményei közé tartozik a halál megvetése [...]”⁵⁶

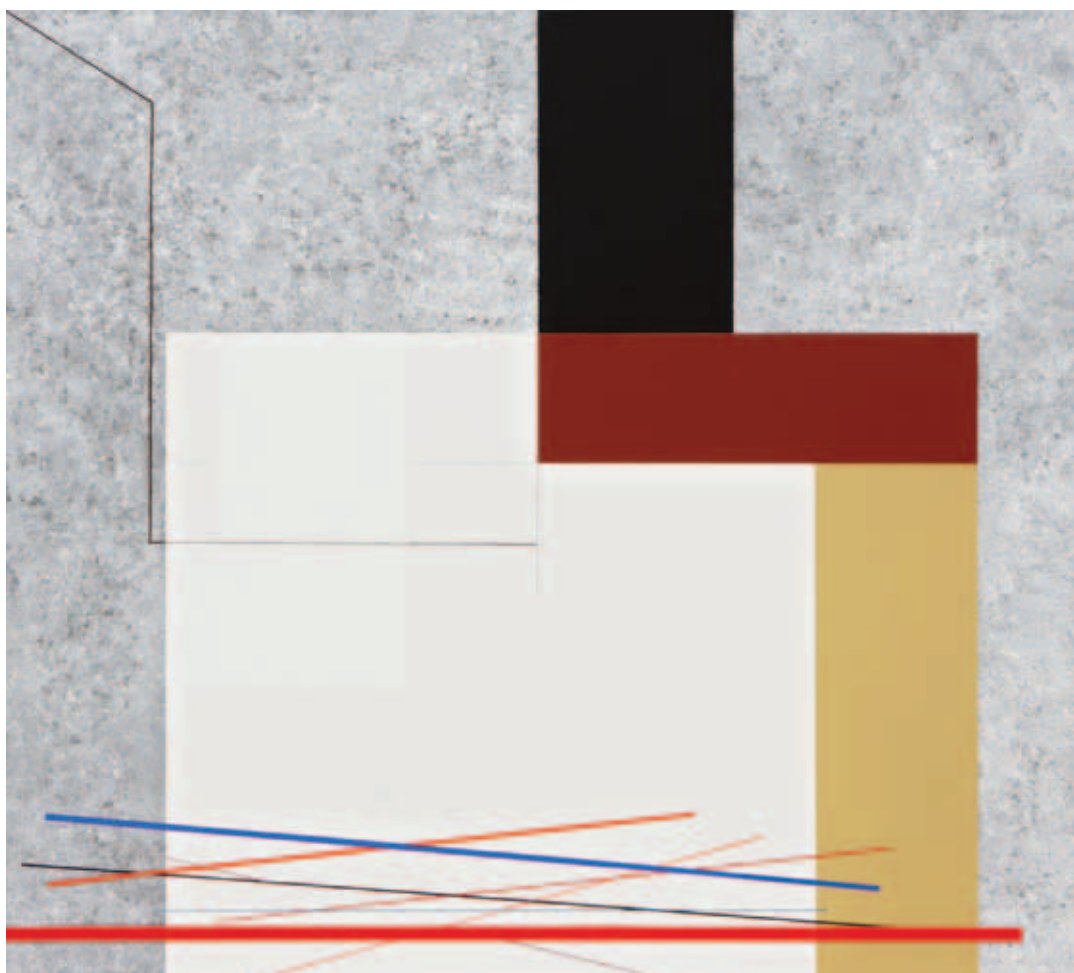
(4) A narratívák arról tanúskodnak, hogy a lehetséges gyógmód realizálását: a gyermekáldozatot a szülők egymást közt nyíltan megtárgyalják (olykor a király felesége tudta nélkül hozza meg az áldozatot, amelyet később a királynő is elfogad), s beleegyeznek a hétköznapi értelemben vett iszonyatos veszteségbe, amely ugyanakkor a legfőbb nyereséget is megjeleníti: az elveszítettnek hitt barát életét is visszanyerik. A beleegyezés ez esetben nem is értelmezhető másként, mint a felelősség vállalásaként, amiről azt mondja a filozófus Tengelyi László: „valódi mivolta szerint mindig utólagos aktus”.⁵⁷ Tegyük hozzá rögtön, ebben egyezik a megbánással. Mindkét etikai aktus releváns mesenarratívánk esetében, ugyanis a „helyettesítőt” megőző testvér utólagosan megbánja elhamarkodott – s visszavonhatatlannak tűnő – tettét; a szövegben elnapolhatatlan parancsként tételeződik, hogy az „áldozatért” (testvér, barát, hű szolga) felelősséget kell vállalni, mivel „tetteinkért nem felelhetünk anélkül, hogy ne felelnénk egyszersmind sorsunkért is”.⁵⁸ Ez esetben a másik sorsa: áldozat mivolta elhamarkodott ítéletéből és tettemből fakad; az enyémet viszont meghatározza az, hogyan viszonyulok az általam elkövetett bűnt elszenvető testvér/barát sorsához, amelyen csakis egy újabb tettel változtathatok, mégpedig olyannal, amelyik radikálisan felülírja – ebben a felülírásban hangsúlyos szerepe van a megbánásnak – az első tettet, s ha Lévinas szellemében nem is törlődik ki a bűnös tett nyoma, mégis visszamenőleg alapvető változást eredményez a jövőbeni sorsában.

A sikeresen és boldogan élő királyi pár a bálványá vált vagy az ókor óta szörnyű betegségnek tartott leprában szenvedő barát láttán, a felelősségvállalás első gesztusaként elgondolja a „gyógyítás” lehetőségét, s nem ütköznek meg azon, hogy az álomüzenet révén miféle áldozatot kell hozniuk azért, aki korábban maga sem csekély áldozatot hozott érettük. A mondó predikatív szándéka is erre a „tenni valamit” a testvériességért, szeretetért, jóságért, igazságosságért hozandó tevékeny aktivitásra irányul elsősorban, ehhez képest másodlagos, hogy a hallgatóság emlékezetében felrémlik az ígéret: „Békesség néked! ne félj, nem halsz meg!” Ha már a mesekutatók (folkloristák, irodalmárok, ókortudósok, exegéták) részéről komolyan felmerült az egyiptomi hatás gondolata, akkor egy fontos adalékkal szolgált nekünk Egedi Barbara az áldozathozatal értelméről: „Az egyiptomiak alapvető vágya volt továbbélni, vagy ahogy ők fogalmaztak, »nem meghalni újra« (CT 267. monda) a halál után”,⁵⁹ s ez már csak azért is fontos, mert – ahogy folytatja – „egy késői szöveg kiemeli, hogy a halott nem találkozhat többé testvéreivel, nem láthatja viszont szüleit, feleségét, gyermekeit”.⁶⁰ A felelősségvállalás második gesztusa: az *ígérettevés*, amelyről azt olvassuk egy helyütt Ricœurnél: „Az ígéret nagysága a hitelességében leledzik. Pontosabban az ígéretet megelőző, az ígérethez kapcsolódó szokásos hitelességből, amelyből valamennyi pontos ígéret az ígéret kedvezményezettje és tanúja szerint nyeri el hihetőségét”;⁶¹ és ha az ígérettevéshez a másik fél részéről a megbocsátás párosul, akkor válik lehetővé a jóvátétel. („A megbocsátással társult ígéret teszi lehetővé az emberi cselekvés számára a »folytatást«; leválasztva a megbocsátás a visszafordíthatatlanságra vág vissza, mely lerombolja a felelősségtejes válasz képességét a cselekedet következményeire; a megbocsátás az, amely lehetővé teszi a jóvátételt.”)⁶²

(5) A mesenarratívákban a mondók egyértelművé teszik, hogy a sikeres feltámasztás/gyógyítás érdekében a gyereket levágni, az ujját megválni, a torkát elvágni, a testét szétszaggatni kell. Bár az első pillanatban ez a kegyetlennek tűnő áldozat visszaretenthetné a hallgatót/olvasót, ha nem tudná, hogy mindez csupán csak *próbatétel*, amely többek között Izsák feláldozásának történetét idézi föl emlékezetében. A próbatétel – a bibliai vonatkozáson túl – a másik (az ikertestvér/Double) iránti felelősség jelenségét érinti. Amikor Tengelyi a Lévinas-i *felelősség*fogalom összetettségét vizsgálja (különösen is azt a kijelentést, miszerint mindannyian egymás „túszai” vagyunk, s a felelősséget egészen a „helyettesítésig” menően viselnünk kell⁶³), nagymértékben a segítségünkre siet, mivel a narratívákban a próbatétel egyfelől a két megszólalásig *egyforma* testvér/barát ipseizálásának meghatározására, másfelől az én-másik által vállalt sorsközösségben egymástól függés, egymásra

KONOK TAMÁS, Dinamikus egyensúly, 2009/13 (LM-KMM); Inga, 2018/10 (MAG)

utaltság (túsz-ság) felismerésére irányul. Bármennyire is azt szeretnénk hinni vagy mondani: a mondó nem olyan szofisztikált elbeszélő, hogy ezt a fogalmat maga is ekként értelmezze, a Heltai-féle *Ponciánus*-fordítás (vagy nagymértékű önálló szövegalkotás) éppen azt a vallásietikai interpretációt célozza meg, s a későbbi évszázadok mondói közti népszerűségét is ennek köszönheti.

(6) A mesemondók felfogása szerint mivel a gyermek Jóisten ajándéka (ahogy a zoltárostól halljuk: „Bizony, az ÚR ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom” [Zsolt 127,3]), ezért a megajándékozott nem sajátíthatja ki, mintha mesteremberként maga faragta vagy agyagból gyúrta volna, nem rejtheti el a feláldozásra elhívás alkalmával, mintha nem láthatóként nem is létezne, felelősséggel tartozik az ajándékozónak, aki, ha az adományt a szeretet bizonyítékaként áldozatul kéri, habozás nélkül oda kell szánni. Órigenész érvel erről egy helyütt: „[...] az Isten iránti szeretetnek nincs semmilyen más szabálya, semmilyen más mértéke, mint az, hogy neki adod mindenedet, amid csak van”.⁶⁴

A paraszti életforma évszázados tapasztalata szerint a gyermek, mivel a Jóisten ajándéka, nemcsak bármely életkorban adható, de egy tetszőleges pillanatban és rejtélyes szándékból vissza is vehető; nemcsak kimondhatatlan nyereség, de olyan veszteség is, amelyet idővel és Isten segítségével lehet pótolni; nemcsak egyedi példány, de az áldás mértékében megsokszorozható is, ezért bármennyire is felbecsülhetetlen érték, van nála lényegesen fontosabb, megbecsülendőbb érték is: a barát és a testvér. Arisztotelész *Rétorikájában* egy helyütt azt olvassuk: „Szophoklész szolgáltató jó példát, akinek Antigonéja azt mondja, hogy jobban aggódik a testvééréért, mint a férjéért vagy a gyermekért, mert ha ez utóbbiakat elvesztené is, pótolhatná őket.”⁶⁵ A mesenarratívákban a szülők között efféle diskurzust hallunk/olvasunk: „neki köszönhetjük minden boldogságunkat”. A diskurzusok – néhány kivételtől eltekintve – arról árulkodnak, hogy az áldozatot hozni kívánók nem mérlegelnek, a legnagyobb árat sem ózdkodnak megfizetni tartozásuk kiegyenlítéséért. Rituális áldozatot mutatnak be, a helyettesítésről Theissen jegyzi meg: „az áldozat mindig az áldozat bemutatóját helyettesíti”.⁶⁶ Ezt igazolja a szanszkrit mese szövege is, ám a helyettesítő nemes cselekedete – és egész családjának önfeláldozása – megindította a királyt, aki végezni akar magával is: „Ne kövess el meggondolatlan tettet! Igazlelkűségeddel kivívtad meglelégedésemet. Támadjon életre feleségével és gyermekeivel együtt Bátorok Hőse!”⁶⁷

(8) A gyermek életre keltése a feltámasztott vérével történik, mivel az „újjászületett”, vagy ahogy mondják: „másodjára született”, éppolyan eleven, mint a holtából feltámasztott Lázár, ahogy Jézus Márthának kinyilatkoztatja: „Én vagyok a feltámasztás és az élet: a ki hisz én bennem, ha meghal is, él” (Jn 11,25). A feltámasztott vére hasonlóképpen remedium, mint az egyiptomi Hórusz és Széth történetében⁶⁸ – és oly sok mesenarratívában – az állatok „teje”.

(9) A mesenarratívák némelyike a feltámasztott barát/testvér/inas részéről az áldozatért mondott hálaadással végződik. Cifránál a feltámasztott iker/hasonmás nem közvetlenül a szülőknek, hanem egyenesen az ártatlan gyermeknek mond hálát: „Lelkem, kicsi öcsém! Három csepp véredet öntötted reám, s lement rólam a bálvány. Köszönöm szépen. Mikor megházasodom, te leszel a vőfély” – ez utóbbi ígéret a hétköznapi szóhasználaton túl jézusi attribútumára is utal (Mt 25,1).

Olybá tűnik, hogy a régi mesemondók, akik közül többen is fogékonyak voltak a vallásos szövegek prédikátorok általi értelmezéseire, ugyanakkor a hosszabb-rövidebb ideig tartó mondógyakorlatuknak megfelelően mindig újra- és átértelmezték a meséiket, a József-történetekben – jelen írás szempontjából releváns – a barátság és testvériség, a másokért felelősségvállalás és elköteleződés, az önzetlen segítségnyújtás és tartozáskiegyenlítés erkölcsi parancsát sokkal komolyabban vették, mint azt mi hisszük. Ezek a szövegek meggyőző és megrendítő példáját mutatják az egyén és másik (rokon, sógor, koma) között létrejövő és mindennapi sorsot meghatározó testvériségnek, amely túlmutat a familiáris és lokális viszonyon, és közelít Jézus felebaráti szeretetről szóló tanításának szellemiségéhez.

JEGYZETEK

¹ A történet egyik előfutára, Kadmos, Zeus által elrabolt hűgát, Európét keresve eljut Thébai hegyére, ahol a jóslatnak megfelelően tehenet áldoz, „Csakhogy az áldozathoz vízre volt szüksége, de a forrást Arés sárkányfia őrizte. Kadmos megölte a sárkányt, és bár a jóslatnak megfelelően viselkedett, kivívtá maga ellen a hadisten haragját.” NÉMETH György, *A zsarnokok utópiája. Antik tanulmányok*, Atlantisz, Budapest, 1996, 278.

- ² LECOUEUX, Claude, *Fées, Sorcières et Loups-garous au Moyen Age. Histoire du Double*, Éd. Imago, Paris, 1992, 88–89.
- ³ *Magyar Néprajzi Lexikon Első kötet, A–E*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1977, 62.
- ⁴ DOBOS Ilona, *Gyémántkígyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 126–147.
- ⁵ MÓRÉ = NAGY Olga, *Cifra János meséi*, ÚMNGy XXIV., szerk. NAGY Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 51–81. (51.)
- ⁶ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Gondolat, Budapest, 1982, 90.
- ⁷ DOBOS, *i. m.*, 142.
- ⁸ NAGY Olga, *i. m.*, 248–280. (AaTh 516+AaTh303)
- ⁹ *Uo.*, 21.
- ¹⁰ NAGY Géza, *Karcsai népmesék I–II*. ÚMNGy XX., szerk. Kovács Ágnes, Akadémiai, Budapest, 1985, I, 404–410.
- ¹¹ STEIGER Kornél, *Polisz, egyén, erény. A Nikomakhoszi etika gondolatmenete és szerkezete = Uó, Tanulmányok az antik görög filozófiáról*, Gondolat, Budapest, 2010, 271–285. (278.)
- ¹² CICERO, *Laelius vagy a barátságról*, ford. MARÓTI Egon = *Cicero válogatott művei*, vál. HAVAS László, Európa, Budapest, 1987, 380–418. (409.)
- ¹³ „Ismerünk korábbi szövegeket is, amelyek arról szólnak, hogy a legősbibb istenekhez fordultak tanácsért, és ezen istenek prófétái tehetséggel rendelkeztek. Például, az »Ég tehene« mítoszában, amely az emberiség bűnbeeséséről szól, az idős napisten, mielőtt az emberiség büntetésének módjáról döntene, kikéri az őstistenek véleményét, és miután Nun meggyózi őt, a szemét küldi a lázadók ellen.” KÁKOSY László, *Prophecies of Ram Gods. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1966, Vol. 19, No. 3, 341–358. (348.)
- ¹⁴ „Ő, Bálák, gondolat meg, vajon tőlünk függ-e, hogy mit mondjunk és mit hallgassunk el, ha Isten lelke megszáll bennünket? Mert ilyenkor ő beszél belőlünk, azt, amit ő akar, s anélkül, hogy tudnánk róla.” JOSEPHUS Flavius, *A zsidók története*, ford. RÉVAY József, Európa, Budapest, 1980, 70. (IV,6.)
- ¹⁵ MACINTYRE, Alasdair, *Az erény nyomában. Erkölcseleméleti tanulmány*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Osiris, Budapest, 1999, 171.
- ¹⁶ ÓRIGENÉSZ, *Kommentár az Énekek énekéhez*, ford. PESTHY Mónika, Atlantisz, Budapest, 1993, 92.
- ¹⁷ „Mert mindenképpen tehetetlenek azok, akik a maguk erejéből akarják megjósolni a jövőt az embereknek; nem azt hirdetik, amit Isten sugallt nekik, hanem ellene szegülnek Isten akaratának”, JOSEPHUS, *i. m.*, 70. (IV, 6.) – vö még: „Ez az ősi kép a hamis prófétáról, aki megtéveszti az embereket, hogy kedvükre tegyen [...]” BASLEZ, Marie-Françoise, *Bible et Histoire. Judaïsme, hellénisme, christianisme*, Éd. Gallimard, Paris, 1992, 244.
- ¹⁸ HAHN István, *Utószó = JOSEPHUS, i. m.*, 628.
- ¹⁹ NAGY Olga, *i. m.*, 26.
- ²⁰ GRAVES, Robert, PATAI, George, *Héber mítoszok. A Genézis könyve*, Gondolat, Budapest, 1969, 163.
- ²¹ A kincses méhű Föld Bátrak Hősének adja tudtul: „Ha ott [Káli istennő templomában] feláldozod a fiadat Kálinak, akkor a király nem hal meg, sőt még száz esztendeig él.” *A hulladémon huszonöt meséje (Vétalapancsavinsatika)*, Negyedik mese = *Mesefolyamok óceánja. Válogatás a szanszkrit elbeszélésirodalomból I–II*, szerk. VEKERDI József, Európa, Budapest, 1982, I, 440.
- ²² HAHN István, *Hitvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallások köréből*, Kossuth, Budapest, 1982, 121–149. (148.)
- ²³ TÁNCZOS Vilmos, „Ezer level ezer angyal közepibe”. *Az angyalkultusz a moldvai csángó folklorban = Kultúrakutatások és értelmezések, Kríza könyvek 32.*, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kríza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008, 269–298. (274.) – vö. még: WATT, Jan van der, *The Angels: Marking the Divine Presence = Character Studies in the Fourth Gospel. Narrative Approaches to Seventy Figures in John*, eds. Steven A. HUNT, D. Francois TOLMIE, Ruben ZIMMERMANN, W. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan, 2016, 658–663.
- ²⁴ EISSFELDT, Otto, *Legends = The Old Testament. The History of the Formation of the Old Testament*, transl. Peter R. ACKROYD, Basil Blackwell, Oxford, 1966, 44.
- ²⁵ „A »lepra« – vagyis bármilyen bőrbetegség – vallási szégyenfolt, amely »megtisztítást« igényel, de a »leprásokat« nem zárják ki a falusi közösségekből, ahogyan a középkorban is [...]” BASLEZ, *i. m.*, 207.
- ²⁶ BAKTAY, *i. m.*, 97.
- ²⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika, i. m.*, 95. – vö. még: A *Nikomakhoszi etikában* Steiger fordítása: „Az embertársaink iránti baráti viszonyok, valamint azok a vonások, amelyek a barátságot meghatározzák, nyilván az embernek önmagához való viszonyából eredtek.” (1066a1-3.) STEIGER, *i. m.*, 281. – továbbá: „a barátság, mint jó szándékú és szerető egyetértés az égvilágon mindenben.” CICERO, *i. m.*, 388.
- ²⁸ STEIGER, *i. m.*, 281.
- ²⁹ *A kötelességekről. Első könyv*, ford. HAVAS László = CICERO, *i. m.*, 289–346. (309.)
- ³⁰ MACINTYRE, *i. m.*, 170.
- ³¹ VISKY S. Béla, *A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában*, EXIT, Kolozsvár, 2016, 52.
- ³² LÉON-DUFOUR, Xavier, *Lecture de l'Évangile selon Jean I–II*, Éd. du Seuil, Paris, 1990, II, 368.
- ³³ FALEY, Roland J., *8. Békeáldozatok = 4. Leviták könyve. Kommentár* (<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dqZqb9BgcXAJ:www.biblia-tarsulat.hu/biblia/komm1/07levit.doc+&cd=3&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> – letöltés 2020. 11. 6.)
- ³⁴ WOLFF, Hans Walter, *Az Ószövetség antropológiája*, ford. BLÁZI György, Harmat, Budapest, 2003, 87.
- ³⁵ MACINTYRE, *i. m.*, 171.
- ³⁶ HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály et al., Gondolat, Budapest, 1989, 463.
- ³⁷ THEISSEN, Gerd: *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*, Kál-

vin kiadó, Bp., 2001. 189.

³⁸ ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 110.

³⁹ WOLFF, *i. m.*, 89.

⁴⁰ JOSEPHUS, *i. m.*, 36. (I, 12.)

⁴¹ GRAVES, PATAI, *i. m.*, 162.

⁴² THEISSEN, *i. m.*, 202–203.

⁴³ JOSEPHUS, *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*, ford. HAHN István, Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő, 2010, 58. (89–97§)

⁴⁴ TACITUS, *Róma égése és a keresztények üldözése = Uő, Sorsfordulatokban gazdag kor, vál.* BODOR András, ford. BORZSÁK István, Kriterion, Bukarest, 1984, 101–102.

⁴⁵ TÓTH G. Péter, *A rituális (gyermek)gyilkosság mint beavatás. Az inverzió logikája a 2–6. századi pogányellenes keresztény forrásokban = Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. Pócs Éva, Balassi, Budapest, 2007, 534–564.

⁴⁶ „A colossos nem egy pusztá kép; hanem egy »képmás«, ahogyan maga a halott az élő mása.” VERNANT, Jean-Pierre, *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique*, Éd. La Découverte, Paris, 1996, 327.

⁴⁷ *Uo.*, 334.

⁴⁸ *Uo.*, 337.

⁴⁹ *Uo.*, 336.

⁵⁰ KERÉNYI, *i. m.*, 162.

⁵¹ *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek, vál., jegyz. KOMORÓCZY Géza, ford. RÁKOS Sándor*, Európa, Budapest, 1966, 146.

⁵² THEISSEN, *Az első keresztények vallása, i. m.*, 203.

⁵³ ÓRIGENÉSZ, *i. m.*, 129.

⁵⁴ „Ha pedig ifjúkorukra is kitarthatnának [a barátok], mégis szétválasztja őket olykor egy nő kezének vagy valamilyen előnynek az elnyerésért folytatott versengés, hiszen mindketten nem nyerhetik el ugyanazt.” CICERO, *i. m.*, 393.

⁵⁵ „A szeneszőkévé vált festő” NAGY G.: *i. m.* 416–419. (418.)

⁵⁶ MONTAIGNE, Michel Eyquem de, *Bölcselkedni annyi, mint megtanulni meghalni = Uő, Esszék I–III.*, ford. BAJCSA András, CSORDÁS Gábor, Jelenkor, Pécs, 2001, I, 111.

⁵⁷ TENGELYI László, *A bűn mint sorseseemény*, Atlantisz, Budapest, 1992, 208.

⁵⁸ *Uo.*

⁵⁹ EGEDI Barbara, *Hárfás dalok. Túlvilághit és szkepticizmus az ókori Egyiptomban, Ókor*, 2006/3–4, (45–50.) (46.)

⁶⁰ *Uo.*, 49. – vö még: „Le kell mennem a halál szellemének ajtajához, hogy többé sohse lássam testvéremet!” DOBROVITS Aladár, KÁKOSY László, *Egyiptomi és mezopotámiai regék és mondák?*, Móra, 2012.

⁶¹ RICOEUR, Paul, *Parcours de la reconnaissance. Trois études*, Éd. Gallimard, Paris, 2004, 208.

⁶² *Uo.*, 210.

⁶³ TENGELYI, *i. m.*, 230.

⁶⁴ ÓRIGENÉSZ, *i. m.*, 160.

⁶⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika, i. m.*, 222.

⁶⁶ THEISSEN, *i. m.*, 207.

⁶⁷ VEKERDI, *i. m.*, 444.

⁶⁸ DOBROVITS, KÁKOSY, *i. m.*, 18.

